

Marokko zonder sloppenwijken

AUTEUR & FOTOGRAFIE Koenraad Bogaert

Kan men een duurzame oplossing vinden voor de problematiek van sloppenwijken in Arabische steden? Of belangrijker: hoe moeten we de programma's en strategieën daarvoor interpreteren? Het voorbeeld van Marokko toont dat het vaak om meer gaat dan enkel de strijd tegen armoede.

Dit artikel betoogt dat stedelijke planning en ruimtelijke ordening vaak een strategisch doel voor ogen hebben en zelden vrij zijn van ideologische motivering. Stedelijke planning is de materiële en ruimtelijke concretisering van machtsrelaties die de leefwereld van mensen bepalen. In Marokko heeft de staatsgeleide economie sinds de jaren tachtig steeds meer plaatsgemaakt voor neoliberaal geïnspireerde sociaaleconomische hervormingen. De invoering in 1983 van een door het IMF bepaald Structureel Aanpassingsprogramma lag hieraan mede aan ten grondslag. Dit had eveneens impact op de sociaalruimtelijke ordening van Marokkaanse steden. Onder invloed van de voortschrijdende mondialisering worden ook Marokkaanse steden meer en meer het centrum van politieke, economische en sociale maatschappelijke ordening. Steden als Rabat, Casablanca, Tanger en Marrakesh vormen de knooppunten voor de Marokkaanse economische integratie in de wereldmarkt. De ontwikkeling van deze steden gaat gepaard met het zo goed en efficiënt mogelijk benutten van hun economische mogelijkheden. Afhankelijk van de geografische ligging en de specifieke historische, economische of politieke meerwaarde oriënteert het stedelijk beleid zich op toerisme, handel, residentiële aantrekkingskracht of andere economische activiteiten. Megalomane stedelijke ontwikkelingsprojecten hebben als doel de competitiviteit van deze steden te waarborgen binnen een steeds veranderende nationale, regionale en mondiale markt. De ontwikkeling van een wereldhaven in Tanger met een achterliggende vrijhandelszone, een zeer luxueus stadsontwikkelingsproject in het stroomgebied van de Bouregreg in Rabat en de ontwikkeling van offshore zones in Casablanca zijn slechts enkele voorbeelden.

De manier waarop deze economische integratie zich manifesteert, is grotendeels afhankelijk van de specifieke Marokkaanse situatie. De

organisatie van de wereldmarkt wordt vandaag de dag beïnvloed door een welbepaalde ideologische strategie, het neoliberalisme, maar de institutionele, geografische en ruimtelijke invulling ervan verschilt van land tot land. Ook in Marokko wordt het proces bepaald door de geografische ligging en de daarmee gepaard gaande economische mogelijkheden, de adviezen van internationale donoren, de geschiedenis van het land en haar bevolking, de sociale verhoudingen, de visie van lokale politici en hun belangen en mondiale connecties. In het geval van Marokko speelt de bevoorrechte relatie tussen het koningshuis en de Franse economische en politieke elite historisch een belangrijke rol bij de evolutie van de economische politiek. Het veranderde politieke klimaat na 9/11 en het toegenomen wantrouwen tegenover de Arabische wereld zorgen eveneens voor een toenemende stroom van oliedollars uit de Golfregio richting Marokkaanse steden.

In de minst ontwikkelde landen woont 78 procent van de stedelijke bevolking in sloppenwijken.

Sociale wanverhoudingen

Deze urbanisering van kapitaal brengt twee belangrijke tendensen teweeg die een cruciale impact hebben op stedelijke reorganisatie en ruimtelijke ordening. Enerzijds, zoals al vermeld, zal men trachten steden zo aantrekkelijk mogelijk te maken voor buitenlandse investeringen. Onder meer afschaffing van tolbarrières en belastingen en privatisering van publieke diensten moeten beperkingen op de vrije circulatie van kapitaal opheffen. Anderzijds gaat deze evolutie ook gepaard met de uitbreiding van verschillende veiligheidsmechanismen, die de belangen van het grootkapitaal in de stad moeten beschermen. De verklaring hiervoor is even voor de hand liggend als dubbelzinnig. Terwijl het proces van stedelijke groei en industrialisering in Europa eerder een gradueel proces was dat verschillende eeuwen duurde, kent

ditzelfde proces in de 'Derde Wereld' een duizelingwekkend tempo. Volgens geograaf Mike Davis zal tegen 2050 naar schatting meer dan tien miljard mensen in steden leven. 95 Procent van de toekomstige stedelijke groei zal plaatsvinden in ontwikkelingslanden. Meer dan een derde van de stedelijke wereldbevolking leeft tegenwoordig in sloppenwijken. In de minst ontwikkelde landen zelfs meer dan 78 procent. Door de toenemende monopolisering van de landbouw en de algemene landbouwcrisis in vele ontwikkelingslanden zoeken steeds meer mensen hun heil in nabijgelegen steden.

De combinatie van zeer snelle demografische stedelijke groei en neoliberale hervormingen veroorzaakt sociale wanverhoudingen binnen de stedelijke schaal. Het beste voorbeeld hiervan is Casablanca. De stad is het economische centrum van Marokko en staat symbool voor de economische macht en welvaart van het land, maar herbergt ook meer dan dertig procent van de totale Marokkaanse sloppenwijkpopulatie. Investerings en economische activiteiten die enkel ten goede komen aan de Marokkaanse elite en rijke toeristen veroorzaken sociaalruimtelijke effecten als gentrificatie en stijgende consumptieprijzen, die de economisch zwakkeren steeds meer uitsluiten en hen doen uitwijken naar de stedelijke periferie, waar publieke diensten en investeringen geen prioriteit zijn. Als gevolg van deze toenemende sociale ongelijkheid zijn in het verleden al verschillende rellen uitgebroken die tot gewelddadige confrontaties met de ordediensten leidden. Een specifieke methode om toekomstige stedelijke crises te vermijden, is ruimtelijke beveiliging van bepaalde stedelijke zones die een potentieel gevaar vormen. Dit kan op twee manieren. De duidelijkste is de welbekende strategie van 'meer blauw op straat'. Een andere onopvallender manier is de strategische reorganisatie van 'gevaarlijke' en moeilijk controleerbare stadszones. Vaak worden deze projecten in de sloppenwijken verkocht als sociale en humanitaire programma's om efficiënt de strijd tegen armoede aan te gaan. Als men echter dieper ingaat op de specifieke gevolgen ervan, dan merkt men dat de controle over een bepaald deel van de stadsbevolking tegelijkertijd aanzienlijk wordt vergroot. Zo tracht men de veiligheid en de politieke stabiliteit in de stad te garanderen om toekomstige investeerders niet af te schrikken. Sloppenwijken worden vaak afgeschilderd als stadzones die afwijken van de norm. Ze zijn niet geïntegreerd in het 'normale' stadsleven en worden gestigmatiseerd als broeihaarden van criminaliteit en marginaliteit. De sloppenwijken verpesten het stadsgezicht en de bevolking wordt vaak als een bedreiging gezien voor de veiligheid en integriteit van 'geïntegreerde' stadsburgers. Het overheidsprogramma 'Villes sans Bidonvilles' (Steden zonder Sloppenwijken), dat in 2004 werd opgestart, zal in dit artikel als voorbeeld dienen om aan te tonen dat stedelijke planning en ruimtelijke ordening strategische en politieke dimensies hebben die men op het eerste gezicht misschien niet zou vermoeden.

De bidonvilles

Zuid-Afrika heeft 'townships', Brazilië 'favelas', Venezuela 'barrios' en Marokko heeft 'bidonvilles'. Deze benaming is afkomstig van het Franse woord bidon, dat kan of fles betekent, en verwijst naar het materiaal waarmee sloppenwijkbewoners hun woningen bouwen. Alles wat men op straat vindt, wordt gebruikt. Casablanca kende als economisch

centrum van het land door de jaren de grootste toestroom van rurale migranten. In 2004 boden de bidonvilles van Casablanca een onderkomen aan meer dan 98.000 huishoudens. Voordat men met de trein het centrum van Casablanca binnenrijdt, ziet men langs de spoorlijn honderden schotelantennes boven de muren uitsteken die naast het treintraject werden opgetrokken. Daarachter bevinden zich enkele van de vele bidonvilles. De Marokkaanse overheid liet deze muren plaatsten om (toeristische) treinreizigers het onaangename uitzicht te besparen. Marokko wil zich immers profileren als een toeristische topattractie en ziet zijn 'gasten' natuurlijk niet graag geconfronteerd met deze sociale misère. In een bidonville is het vaak een wirwar van kleine straatjes van nog geen twee meter breed waar de ene barak de andere verdringt. Sommige huisjes hebben een extra verdieping, afhankelijk van het aantal mensen en families dat er woont. De daken zijn meestal bedekt met zware stenen om ervoor te zorgen dat de golfplaten niet wegwaaien. Binnen proberen de bewoners het zo gezellig mogelijk te maken. Door de jaren heen hebben ze getracht iets te doen aan hun situatie. In sommige, veelal de oudere, bidonvilles zijn de bewoners erin geslaagd hun eigen riolering aan te leggen, een afval ophaaldienst te organiseren en zichzelf te voorzien van elektriciteit. Bijna alle huisjes beschikken over een televisie en een in elkaar geknutselde keuken. De sloppenwijken in Marokko zijn geen recent fenomeen. De oudste nog bestaande bidonvilles in Marokko dateren van de jaren twintig.

De relatie tussen 'Villes sans Bidonvilles' en het bestrijden van terrorisme wordt officieel ontkend.

Tijdens het Franse Protectoraat (1912-1956) kwam de rurale migratie naar de steden pas echt op gang en vele Marokkanen op zoek naar werk vestigden zich in bidonvilles aan de toenmalige randen van de steden. Door latere expansie bevindt een aantal bidonvilles zich vandaag de dag in het stedelijke centrum. Voor het Franse Protectoraat leefde slechts zeven à acht procent van de bevolking in steden. De Fransen investeerden fors in kuststeden als Rabat en Casablanca om zo de economische en politieke banden met het moederland te versterken. Met de introductie van kapitalistische productiemethoden rees de vraag naar goedkope arbeid, wat vervolgens de stedelijke migratie bevorderde. Eveneens trachtten de Fransen met hun stedelijk beleid ook zoveel mogelijk de koloniale bevolking te scheiden van de autochtone bevolking. Daarom werden nieuwe stedelijke zones gebouwd ('les villes nouvelles') rond of naast de oorspronkelijke Marokkaanse steden. Dit etnisch segregatiebeleid legde mede de basis voor de toekomstige sociale stedelijke ongelijkheid. Na de onafhankelijkheid (1956) werden de bevoorrechte posities van de Franse elite ingenomen door de Marokkaanse elite, die zich in de entourage van de sultan bevond. Tijdens de eerste twintig jaar van de nieuwe monarchie slaagden opeenvolgende regeringen er moeilijk in een antwoord te formuleren op de toenemende stedelijke migratie. Tijdens die periode geschiedde niet minder dan 42 procent van de

Bidonville Sidi Moumen (Casablanca). Hier kan geen voertuig passeren.

stedelijke expansie informeel. In de woelige jaren zeventig moest Marokko afrekenen met een diepe financiële crisis. De overheid kon de vraag naar goedkope woningen niet bolwerken en om politieke stabiliteit en rust in het land te bewaren, zag ze zich verplicht om zich nog toleranter op te stellen tegenover de informele stedelijke uitbreidingen. Deze resulteerden niet enkel in sloppenwijken, maar ook in meer duurzame vormen van stadsuitbreiding. Er werden geheel nieuwe wijken gebouwd die het evenbeeld zijn van de formeel gereguleerde wijken. Ze werden opgetrokken uit baksteen door professionele bouwbedrijven. Het enige verschil is dat dit plaatsvond zonder officiële vergunningen, met als gevolg dat in deze wijken een groot aantal basisvoorzieningen, zoals water, elektriciteit, riolering en asfaltwegen, ontbrak.

Het meest recente overheidsprogramma dat iets moet veranderen aan de stedelijke problematiek van de sloppenwijken is Villes sans Bidonvilles (VSB). De timing is niet onbelangrijk. Net als in het verleden werd dit nationale initiatief gelanceerd na een stedelijke crisis die gepaard ging met politieke instabiliteit en geweld. In 1952, na nationalistische rellen in de bidonvilles van Casablanca, lanceerde de Franse architect Ecochard een ambitieus plan om de sloppenwijkbevolking van Casablanca te verplaatsen naar speciaal hiervoor bestemde sociale woningen. In de jaren tachtig zorgde een nieuwe financiële crisis ook

voor heel wat onrust. In 1981, na de zogenaamde 'broodrellen', werd Casablanca gereorganiseerd en had men opnieuw ambities om alle bidonvilles in het land te integreren in het 'normale' stadsleven. Mei 2003 werd Casablanca wederom opgeschrikt, dit keer door een aantal terroristische aanslagen. Het bleek dat alle daders afkomstig waren uit Sidi Moumen, het district met de bekendste gordel van bidonvilles in Casablanca. Toen werd het prestigieuze VSB-programma gelanceerd met als doelstelling alle Marokkaanse sloppenwijken in 2010 (2012 voor Casablanca) te hebben geherintegreerd.

Controle op de stedelijke ruimte

Slechts in ongeveer tien procent van de gevallen tracht men de bidonvilles ter plaatse te herstructureren door de aanleg van wegen, elektriciteit, water en riolering. In alle andere gevallen wil men de bevolking verplaatsen naar andere zones binnen of zelfs buiten de stad. De reden ligt voor de hand. Na de aanslagen is men zich opnieuw bewust geworden van het potentiële gevaar van de bidonvilles; ze zijn zeer moeilijk te controleren. Het is veelal onmogelijk de sloppenwijken binnen te gaan met ambulances, brandweerwagens en ordediensten, zoals de politie en het leger. Dit beperkt de politieke en sociale controle over een groot deel van de armste bevolking. De vrees voor nieuwe aanslagen en andere vormen van geweld die de politieke

De nieuwe woonblokken zijn gescheiden door brede wegen, zodat ze beter toegankelijk zijn.

stabiliteit zouden kunnen verstoren, is dan ook niet irreëel. Geheel volgens de neoliberale principes wordt voor dit programma samengewerkt met allerlei private ondernemers en bouwbedrijven en werden speciaal hiervoor nieuwe financieel onafhankelijke staatsinstellingen opgericht die de praktische en organisatorische uitwerking voor hun rekening nemen. Neoliberale visies op goed bestuur, decentralisering en privatisering weerspiegelen de technocratische aanpak van de Marokkaanse sloppenwijken, maar hebben niet altijd het gewenste sociale effect. De bewoners worden vaak zonder overleg verplicht te verhuizen naar de voor hen voorziene nieuwe woonlocaties, veelal kilometers verwijderd van hun oorspronkelijke woonplaats en ver weg van het stedelijke centrum. Vele 'bidonvillois' werken in de informele economie en zijn sterk afhankelijk van de stad en haar toeristen. Ze hebben meestal geen geld om vervoer naar het centrum, als dat al voor handen is, te betalen. Bovendien worden de bewoners verantwoordelijk gesteld voor zeventig procent van de kosten van het VSB-programma. Eenmaal verhuist worden ze geconfronteerd met allerlei extra kosten voor water, elektriciteit, belastingen et cetera. Velen kunnen dit niet bekostigen, en het is dan ook zeer de vraag waar zij zullen eindigen als ze uiteindelijk uit hun huizen worden gezet. Niettegenstaande de duidelijke kwalitatieve verbetering van de woningen, is controle op en de beveiliging van bepaalde stedelijke ruimtes waarschijnlijk een veel belangrijkere motivatie voor het VSB-programma dan de sociale dimensie. In het officiële discours wordt hier echter geen aandacht aan besteed. De relatie tussen het programma en het inperken van het terrorismegevaar wordt officieel ontkend. Het humanitaire aspect primeert, maar projecten als deze zijn eveneens een handig instrument om politieke controle te bestendigen. Het is belangrijk om hier dieper op in te gaan. Eerst en vooral vergemakkelijkt de implementatie van programma's als VSB de penetratie van verschillende statelijke en niet-statelijke actoren in deze voorheen moeilijk toegankelijke perifere zones. Het engagement van onder meer enquêteurs, makelaars, agenten, sociaal assistenten en bedrijfsmedewerkers binnen het VSB zorgen voor de fysieke aanwezigheid van deze actoren in de armere stadsbuurten, waardoor autoriteiten beter kunnen anticiperen op sociaaleconomische spanningen en andere bedreigingen voor de politieke stabiliteit. Eventuele nieuwe vormen van politieke mobilisatie kunnen vroegtijdig gesignaleerd worden en maatregelen om deze in te perken kunnen preventief genomen worden. Ten tweede is het de bedoeling de inwoners van de bidonvilles grotendeels te laten

verhuizen. Men deconstrueert deze ontoegankelijke stadzones dus als het ware. De ruimtelijke indeling van de nieuwe zones is efficiënter georganiseerd en voorziet in een betere omloop van goederen en personen door bredere wegen en een betere integratie in het stedelijke mobiliteitsnetwerk. Dit vergroot de toegankelijkheid voor allerlei statelijke actoren, waaronder de ordediensten. Zoals eerder vermeld, hebben de meeste bewoners weinig inspraak. Er wordt voor hen beslist waarnaartoe en wanneer ze verhuizen. Daardoor worden bepaalde rurale gemeenschappen die vroeger collectief naar de stad verhuisden uit elkaar gehaald. Zo doorbreekt men de sociale cohesie en bestaande solidariteitsnetwerken en reduceert men de capaciteit van de bewoners om zich te mobiliseren en in groepen te engageren.

In dit verhaal worden de bidonvilles, dankzij strategisch geplande herstructurering en stedelijke reorganisatie, uiteengerfeld en hun bewoners verhuist naar makkelijker controleerbare zones. Men verwijdert bovendien zoveel mogelijk van de sociale misère uit de zichtbaarheid. Dit proces gaat weinig of niet gepaard met een gestructureerd en duurzaam sociaal beleid dat de herintegratie van deze armere, vaak werkloze bevolking moet bevorderen. In het geval van Marokko gaat er tot op vandaag te weinig aandacht naar onderwijs en werkgelegenheid die het VSB-programma zouden moeten ondersteunen. We mogen ons dan ook niet blindstaren op de belofte dat een dergelijk programma primair bedoeld is om de levenskwaliteit van de arme bevolking te verbeteren. Even belangrijk is de politieke controle die men verwerft over stadswijken die voorheen ontoegankelijk, moeilijk controleerbaar en onbekend waren. Men wil vooral anticiperen op mogelijke bedreigingen voor de stedelijke politieke stabiliteit.

Koenraad Bogaert (Koenraad.Bogaert@Ugent.be) is doctoraal onderzoeker verbonden aan de onderzoeksgroep Middle East and North Africa Research Group (MENARG) aan de Universiteit Gent. Dit onderzoek kwam tot stand met hulp van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (FWO).

Literatuurselectie

- Abu-Lughod, J. (1980) Rabat: Urban apartheid in Morocco. New Jersey: Princeton University Press.
- Bogaert, K. (2008) De privatisering van de publieke ruimte: neoliberale ontwikkelingen in Marokko. In: R. Doom (ed.) Conflict en ontwikkeling. Overleven in de grensgebieden van de globalisering. Gent: Academia Press.
- Davis, M. (2006) Planet of slums. Londen: Verso.
- Elsheshtawy, Y. (2008) The evolving Arab city. Tradition, modernity and urban development. Londen: Routledge.
- Harvey, D. (1989) The urban experience. Londen: The John Hopkins University Press.
- Zaki, L. (2008) Transforming the city from below. Shantytown dwellers and the fight for electricity in Casablanca. In: S. Cronin (ed.) Subalterns and social protest: history from below in the Middle East and North Africa. New York: Routledge.